

La litúrgia de la memòria

Rafel Nadal i Farreras*

Alguns comentaristes han escrit que als meus llibres practico la literatura de la memòria i els confesso que la definició no em desagrada. Suposo que és per això que els amics del Centre d'Estudis Molletans, amb l'alcalde, el mossèn i l'amic Oriol Fort al capdavant, han pensat en mi per parlar-los avui en aquest acte i per fer-ho precisament sobre la memòria i la seva litúrgia.

Però, si els sóc sincer, mai no he estat un expert en aquest món. Jo, la memòria, la practico, la utilitzo com a eina literària. Però, de fet, mai no m'he parat a teoritzar sobre les seves circumstàncies.

Quan escrivia *Quan érem feliços* vaig descobrir amb perplexitat que la generació dels meus pares tenia una pobríssima memòria familiar. No coneixien més enllà de dues generacions i amb prou feines recordaven els episodis fonamentals de les vides dels seus ancestres, incloent-hi els besavis, els avis i de vegades els pares i tot.

Sí que recordaven clarament molts episodis de la seva pròpia existència, però només els explicaven amb voluntat de reforçar les apel·lacions a la prudència, com una mena de tallafoc per aïllar les noves generacions del passat més convuls que ells havien viscut. O, si volen, com una invocació a l'oblit i a la superació de la pròpia història personal i col·lectiva.

Primer ho vaig atribuir a la proximitat de la Guerra Civil espanyola i a la por que encara despertava en els dos bàndols. Els guanyadors recordaven la inestabilitat de les primeres dècades del segle XX i la seva pròpia persecució a la

rereguarda republicana. Els perdedors van haver de patir successivament els efectes cruels de la derrota i la vergonya dels camps de refugiats o de concentració francesos. Després, molts encara van patir els estralls dels camps nazis, la duresa de la resistència a França, la prolongació de la guerra al costat de les tropes aliades i finalment l'exili. I molts anys després d'acabada la Guerra, encara van patir l'exclusió, la persecució i la venjança del règim franquista.

De manera que la generació dels nostres pares, a un bàndol i l'altre, va decidir oblidar la Guerra i ocultar-la a les noves generacions. I quan va arribar la transició i ja no hi havia motius per a la por, ja havien decidit oblidar, per donar-nos a nosaltres l'oportunitat de negociar el futur democràtic, sense la hipoteca permanent dels retrets mutus. I vaig donar per fet que aquesta era l'única raó de la manca generalitzada de memòria.

Però de seguida em vaig posar a escriure *Quan en dèiem xampany* i vaig descobrir que a França, sense la hipoteca d'una guerra civil, hi havia els mateixos dèficits de memòria i exactament en les mateixes generacions. Ni el meu pare, ni els meus oncles, ni els seus cosins francesos no em sabien explicar com el meu besavi Francisco Oller, un nen orfe de pare i mare que el 1885 havia fugit a la Xampanya francesa des de la Catalunya arruïnada per la fil·loxera, s'havia pogut casar amb la filla del mas Viader, una casa ben arrelada i pròspera de Bescanó. Ni per què als anys vint del segle passat l'avi Nadal es va vendre el seu propi negoci de com-

pravenda de suro per anar a treballar a les ordres del sogre. Ni què se n'havia fet, de l'Aimée, l'amant estacional del besavi. Tenien veritables forats negres tant en el record dels orígens familiars com en la consolidació econòmica del benestar familiar o en les simples infidelitats d'alguns membres de la saga.

Privat d'una memòria oral que em pensava que encara podria consultar, em vaig haver de submergir, doncs, en la memòria escrita, molt abundant en la família i també en els arxius de l'empresa familiar. I aviat vaig descobrir l'enorme privilegi documental de tenir una branca de parents a la Xampanya i una altra a Catalunya, perquè això havia generat una correspondència molt rica. I també vaig comprovar que la correspondència comercial de l'època era plena de referències personals i socials que m'havien de resultar utilíssimes per reconstruir minuciosament les vides dels personatges que perseguia.

12

Quan vaig haver estudiat tota aquesta documentació, vaig començar a explicar els meus descobriments al pares i als oncles i vaig tenir una nova sorpresa: la memòria se'ls va despertar de cop. A cada nou capítol que jo els llegia, ells em responien amb noves i més riques revelacions sobre el passat familiar i sobre les societats catalana i francesa de l'època. I m'ho amaniaven amb tota mena de detalls i d'anècdotes.

És a dir, la memòria hi era ben viva. Però no l'havien cultivat. No sé si m'explico. Els paisatges, les persones i les vivències havien quedat gravades en algun racó del cervell o de l'ànima. Els records, les dades i la informació hi eren, però no s'havien dedicat mai a ordenar-los, sistematitzar-los i convertir-los en memòria, en un relat més o menys complet i amb els mecanismes de funcionament ben definits.

En realitat, escrivint *Quan érem feliços* i *Quan en dèiem xampany* he pres consciència que per a les generacions anteriors a la

nostra, la memòria era un luxe que no es podien permetre, perquè els absorbia el dia a dia, la necessitat de resoldre les necessitats més elementals. I no tenien temps per cultivar els refinaments de la civilització, com és l'exercici regular de la memòria. La generació dels pares i sobretot la dels avis, la generació d'europèus que va haver d'anar dues vegades a la guerra amb poc més de vint anys de diferència, simplement no ha tingut el temps lent i reposat que la memòria necessita per créixer, concentrar-se i dipositar-se en la nostra consciència com un sediment inesborrable.

La memòria és un luxe que la humanitat només ha pogut permetre's en moments molt especials i civilitzats de la raça humana i que ara sé que no van tenir les generacions que van viure les convulsions del segle XX europeu, segurament el que ha recollit el millor i el pitjor de la raça humana.

Nosaltres som la primera generació que ho hem tingut tot resolt. La primera que no sap què és no tenir alguna de les necessitats bàsiques per proveir. Que no sap què és passar gana o fred o no tenir sostre (tot i que la inoperància política davant de la crisi ho està fent tot per desmentir-me). Des de l'època de Crist, segurament som la primera generació d'aquesta part del planeta que no participa directament en una guerra. Ens hem pogut dedicar a la cultura i a la civilització, que abans estaven reservades a les elits, i per això hem cultivat amb normalitat i una dedicació intensa el record i la memòria.

Ho hem vist d'una manera espectacular aquests darrers anys als nostres pobles i als barris de les nostres ciutats. Alguns joves historiadors, periodistes o simplement activistes culturals van començar a interrogar les generacions més grans. Els van entrevistar, els van demanar detalls d'episodis concrets, els van fer obrir els calaixos de les fotos, els documents i les cartes, oblidats des

de molts anys enrere. I tot va ser rescatar uns primers episodis del passat per iniciar una espiral de recuperació de la memòria que ja no s'ha aturat.

Els més grans es van veure publicats, retratats i interpretats. Els va agradar i van córrer ells mateixos a escriure's i explicar-se. I un record n'ha alimentat un altre, una monografia n'ha inspirat una altra, una confessió o una passió continguda han desfermat un vendaval d'emocions. Com més peces quedaven col·locades en el seu lloc just i exacte, més fàcil ha anat resultant completar el trencaclosques de la memòria. Primer oral i després escrita. I tan ben escrita que tinc el convenciment que finalment hem donat veu als que no en tenien i hem salvat de l'oblit una part importantíssima de la nostra història.

La feina, és evident, no s'ha acabat. Vostès hi tenen encara molt a dir. Els centres d'estudis, les institucions culturals, els historiadors professionals o ocasionals, els mitjans de comunicació i les editorials d'àmbit local o general han de cobrir encara alguns forats negres, acabar de rescatar alguns fets i, sobretot, respondre moltes preguntes sobre per què les coses han estat com han estat.

En aquest sentit, deixin-me formular un desig personal que he expressat de manera recurrent. Els obstacles a la recuperació de la memòria històrica, és a dir, la nostra història col·lectiva, encara són molt grans i resulten incomprendibles en una societat com la nostra. Deixo de banda la vergonya de les pegues que es posen des de les mateixes administracions per investigar fets històrics, recuperar familiars de l'oblit i restablir la dignitat de moltes víctimes republicanes i les seves famílies. O les negatives reiterades a condemnar el passat dictatorial. En això, vist l'auditori, vull pensar que la majoria hi estarem d'acord.

Però el mateix sectarisme i la mateixa manca de penediment el protago-

nitzen sovint els partits amb els quals comparteixo d'una manera genèrica els ideals i la visió de la nostra història.

Els poso un exemple: en un bosc proper al santuari de Santa Maria del Collell, a les muntanyes entre Banyoles i Olot, s'hi aixeca una creu modesta de pedra en memòria dels 48 presoners que els darrers dies de la Guerra Civil espanyola van ser afusellats per ordre del general Enrique Líster, que comandava les tropes republicanes en retirada cap a la frontera. És l'episodi que ha fet famós Javier Cercas a *Soldados de Salamina*, la novel·la que tracta d'una mirada: la que es van intercanviar en aquell mateix indret el fundador de la Falange Española Rafael Sánchez Mazas i el milicià que el va descobrir amagat darrere d'unes mates, però va decidir no denunciar-lo i salvar-li la vida.

Setanta-un anys després dels fets, ara fa dos anys, un grup d'activistes del Pla de l'Estany van demanar que aquesta creu fos enderrocada, per la seva significació franquista. I ho van fer com a part d'una campanya que tenia el vistiplau del Memorial Democràtic i del corresponent departament de la Generalitat de Catalunya. La notícia i l'argumentació em van desconcertar i em van causar un pessimisme enorme. I també van despertar els meus propis fantasmes.

Perquè el dia exacte que vaig fer els 9 anys, el 2 d'octubre de 1963, vaig arribar per primera vegada al Collell per estudiar-hi com a intern el batxillerat elemental i vaig passar per primer cop pel costat de la creu de pedra que recorda els afusellats. Durant els cinc anys següents hi vaig passar molt sovint, cada cop que corriem per aquells boscos, quan de córrer fent fúting encara en dèiem *fer cros*. Durant cinc anys també vaig creuar cada dia, camí de l'església principal del col·legi, la capella de l'Aparició, on les tropes de Líster havien mantin-

gut tancats bona part dels seus dos mil presoners. Aquells mateixos cinc anys vaig passar cada dia davant del mur on estan gravats els noms dels 182 sacerdots de la diòcesi de Girona assassinats durant la Guerra. Tot just feia 23 anys d'aquells esdeveniments cruels i jo, ni als meus nou anys ni als anys següents, no en vaig ser conscient. No en tenia memòria ni els grans me la van saber transmetre.

Fins que molts anys després vaig tornar de visita a l'internat, vaig redescobrir la història, vaig lamentar la meva manca de curiositat, d'interès i de respecte. I em va saber greu. Potser també em vaig sentir avergonyit. Igual que el dia que l'abat Soler em va ensenyar els treballs de restauració de la sala capitular de Montserrat i em vaig sentir interpel·lat per les pintures de Pere Pruna, amb els noms dels 23 monjos del monestir benedictí, que s'havia proclamat fidel a la República, assassinats durant la Guerra.

Un altre dia, mossèn Modest Prats, un savi enorme, un lingüista reputat i un capellà compromès, em va explicar la sorpresa que va tenir en llegir en un diari una ressenya biogràfica en la qual es deia textualment que el seu pare havia mort afusellat pels franquistes. En Modest no s'ho podia creure, perquè el seu pare va ser detingut il·legalment a Castelló d'Empúries, segrestat pels comitès i afusellat en una tanca prop de Barcelona, ara no sé si a Montcada i Reixac o a Santa Coloma de Gramenet.

Quan en Modest va trucar per aclarir que els responsables de l'assassinat del seu pare eren addictes a la República i no al feixisme, l'excusa del periodista el va deixar sense capacitat de reacció:

—Però com pot ser, Modest, si tu ets un capellà *progre*. No pot ser que al teu pare el matessin els bons.

Bons i dolents. Aquest és un dels temes que els qui es dediquen a res-

catar la nostra memòria històrica han de saber calibrar molt millor. A la seva novel·la, Javier Cercas confronta lliurement els seus personatges a les seves pròpies decisions morals, al marge del bàndol al qual pertanyen. És indiscutible, per mi, que la raó històrica i política, la legitimitat democràtica van estar sempre del costat de la República. En aquest sentit, sí, els republicans eren els bons. Però res més. Tant al front com, sobretot, a la rereguarda, els espanyols van actuar sota les seves pròpies conviccions morals i els seus actes van ser bons o dolents independentment de la seva adscripció. La memòria tendeix a seleccionar i decantar-nos a favor dels que sentim més pròxims i és feina dels historiadors, dels periodistes i dels escriptors recordar la paleta de colors rica i variada que han pintat des de sempre les nostres societats.

He arrencat aquesta intervenció confessant-los que jo, la memòria la practico, però que mai no m'he parat a teoritzar sobre les seves circumstàncies: què és la memòria? Des de quan tenim memòria? Què ens l'activa, la memòria? Com la selecciona el nostre cervell? Hi ha diferències de funcionament entre la memòria personal i íntima i la memòria col·lectiva? Si tingués resposta a totes aquestes preguntes segurament els podria respondre amb exactitud per què les generacions immediatament anteriors a la meva tenen tan poca memòria. Com que no tinc les respostes, em limito a apuntar la intuïció que la memòria necessita ser convenientment cultivada, seguint unes pautes i unes normes que són les que s'encarreguen d'activar-la.

Els que s'ho han estudiat ens dirien que la memòria més íntima, la que utilitzem en la literatura, la desperten els petits detalls sensorials: l'olor, el gust, el color, els sons, les sensacions físiques com la fred o la calor. I per tant, la pluja, la neu, les estacions i sovint el menjar,

el més ampli compendi de colors, olors i gustos, capaços de desencadenar tota mena de sensacions, com bé va demostrar Proust amb la seva Magdalena.

Per a mi la memòria ara mateix pot ser el Simba, el lleó de plàstic que el meu nét Jordi es devia deixar al sorral l'últim dia d'estiu, a sota del tiler del mas d'Aiguaviva, i que treia el cap entre la sorra un d'aquests dies de Nadal quan vaig anar a preparar les enfiladisses per als pèsols i les faves de l'hort. Tot va ser veure aquell animal de plàstic i recordar en Jordi, en ple estiu, banyant-se els peus a les regues de l'hort mentre jo anava nasprant les tomateres. I tot va ser enyorar-lo, pensar que volia que arribés el proper cap de setmana per tenir-lo a casa i construir en el meu cervell un relat sencer de la meva pròpia vida, de les coses que estimo i de les coses en les quals crec.

Per a Nabokov la memòria era una papallona que va veure de molt jove a l'estepa russa i que va acabar caçant al final de la seva vida al Brasil. Per Walter Benjamin eren els tramvies, els carrers i l'ordre ciutadà d'un matí de diumenge al Berlín d'*Una infància berlinesa*.

De fet, ja veuen que, de tot això, jo no en sé res. La memòria la sento, la intueixo, la visc, la busco i la narro. Això és tot. I per això potser els decebo, perquè em limito a alguns exercicis de memòria personal que es poden extrapolar i convertir en imatges de memòria col·lectiva. O no. Això depèn de cadascú de vostès. Per mi, i només és una intuïció, el que desvetlla més activament la memòria són les imatges fixades per culpa de les absències. Tot el que fixem a l'ànima i al cervell quan som conscients de l'absència.

Per anar acabant, deixin-me que els posi un parell d'exemples. En el primer, tornem al Collell. Just el dia que vaig fer nou anys, el 2 d'octubre de 1963, la mare m'hi va portar per primera vegada. La recordo vagament

aquell 2 d'octubre a la cambra, desfent el mundo de la roba i explicant-me com m'havia de fer el llit. Quan va arribar l'hora dels consells –“fes tot el que et diguin, fes cas dels capellans, estudia, aprofita el temps, resa molt” i coses per l'estil–, jo encara me l'escoltava un xic desconcertat.

Després em va abraçar i va marxar. Jo vaig sortir al balcó de la cambra, al cinquè pis, i vaig esperar fins que la vaig veure sortir per la porta del claustre i dirigir-se a l'extrem de l'esplanada, cap al dos cavalls de casa. Va pujar al cotxe, va fer marxa enrere i va enfil·lar la carretera de Banyoles, per davant d'aquella creu dedicada als afusellats que ara alguns voldrien tirar a terra. La mare es va perdre un segon darrere del primer revolt, però de seguida la vaig veure reaparèixer en plena baixada cap a Sant Miquel de Campmajor. Després, el segon revolt de la carretera la va engolir definitivament i jo vaig ser conscient per primera vegada que ja no tornaria enrere.

Em vaig quedar allà al balcó, sol, immòbil, amb la mirada perduda a la carretera, i vaig començar a plorar. Aquell era el primer dia dels meus cinc anys d'internat al Collell i acabava de prendre consciència de la meva solitud i que només baixaria a Girona per Nadal i Setmana Santa.

Hi vaig passar moltes nits blanques, en aquell balcó, mirant el cel clar i estrellat que després només he vist en alguns llocs llunyans, com al desert d'Atacama, al nord de Xile. Eren nits solitàries, glaçades i tan clares que hauries pogut córrer per aquelles muntanyes de la Garrotxa amb la mateixa llum que a ple dia. Però també eren nits solitàries, d'hores lentes, imaginant els de casa a Girona, a la vora del foc, a punt per sopar. I vaig començar a enyorar-me fins a sentir un mal físic, insuportable.

En aquelles nits vaig aprendre a con-

servar com un tresor cada imatge, cada gest, cada paraula, per reconstruir la presència dels de casa. I vaig aprendre a ser conscient de la seva absència dolorosa i a fer del record una conquesta. Allà vaig començar a escriure i gravar en el més profund de l'ànima la meva pròpia memòria.

Encara ara, quan sóc de viatge, quan arriba l'hora foscant se'm fa com un nus a l'estómac, penso en els de casa i els trobo a faltar. Com aquell dia que navegàvem per davant dels penya-segats de la costa meridional de la illa grega d'Icària i dos nens s'havien entatxonat entre la meva dona i jo mateix per anar veient com desfilava el paisatge davant nostre. Al cap d'una estona, vaig començar a parlar amb els pares, que també s'havien acostat a la barana.

Venien de recollir els nens, que havien passat tot l'estiu a casa dels avis, en un poblet penjat dalt del penya-segat, en aquesta banda de l'illa; ells només s'hi havien pogut quedar una setmana i aquell matí, acabades les vacances, havien sortit gairebé de fosc, a les sis de la matinada, per iniciar el camí de tornada cap a Atenes. Ara ja eren prop de les tres de la tarda.

—Pel cantó dels penya-segats no hi ha carretera, però per l'altra banda l'illa és més plana i hi ha una pista de terra; però del poble dels pares al port hi ha més de tres hores, perquè la pista és horrorosa —m'anaven explicant quan ja érem quasi a la punta de l'illa i els dos petits s'havien tret un mirall de la butxaca i, encarant-lo al sol, jugaven i feien la rateta.

De cop van començar a cridar excitats, i fins i tot els pares cridaven i gesticulaven: de dalt de tot de la muntanya, del que semblava un poblet de quatre o cinc cases, en sortia un reflex de llum que els responia. Els dos miralls, el del vaixell i el de la muntanya, van estar una bona estona parlant, abraçant-se. De matinada s'havien promès

que s'acomiadarien quan el ferri passés davant del poble i ara, des de casa, els avis els deien adéu.

Em sembla que jo també vaig plorar. I no em vaig poder estar de trucar a casa. Aquell dia, els nens del mirall van construir un mecanisme importantíssim de la seva memòria amb els avis. I estic convençut que els acompanyarà per sempre.

Com acompanya el notari Juanjo López Burniol, que sempre que passa per la plaça de la Catedral de Barcelona entra a seure una estona a la capella del Crist de Lepant. No és que en sigui especialment devot, és que la seva àvia, que era de Llavaneres, hi entrava a resar sempre que des del Maresme pujava a Barcelona.

—Repetint aquest gest de seure a la capella on resava l'àvia, honoro la seva memòria i sento que repeteixo una gesticulació centenària que m'hi lliga d'una manera fortíssima —em va confessar un dia en Juanjo.

Fa una estona, quan entrava a la sala per dirigir-me a tots vostès, els periodistes de Televisió de Mollet em preguntaven què tenen a veure els dos conceptes integrats en el títol *La litúrgia de la memòria*. És el que intento explicar-los: els gestos, la repetició gestual, la litúrgia de tradició religiosa o simplement d'arrel cívica, solen ser el desencadenant de la memòria. Com més gesticulació assentada en el record personal de cadascú, més possibilitats que s'activi la memòria i que es fixi en nosaltres per sempre, d'una manera sistemàtica. Els que de nens van veure beneir el pa abans de començar a llescar-lo recordaran indefectiblement la cuina o el menjador de casa cada cop que vegin beneir el pa en qualsevol punt del planeta. Els nens d'avui, en canvi, no tindran aquest desencadenant, encara que probablement en tindran molts d'altres.

És per tot això que em dol la pèr-

dua voluntària d'algunes litúrgies col·lectives relacionades amb les nostres tradicions populars i la nostra cultura, i m'indigna la confusió absoluta que provoquen algunes pràctiques, com les d'algunes escoles de Barcelona que del pessebre en diuen *paisatge d'hivern* i hi posen fades i gnoms en comptes d'àngels, pastors i filadores.

En definitiva, la memòria individual que creix a cops d'absència i que necessitem omplir amb el record, per ser excitada i desvetllada, necessita aquests rituals, com el dels miralls fent la rata, o les estones de silenci en una capella, o les figures del pessebre, que a alguns de nosaltres ens lliguen a la nostra tradició religiosa i a d'altres ens vinculen simplement a la història a les petites gesticulacions quotidianes dels

nostres avantpassats. I cada petit tros de memòria personal ens acaba relligant de manera indefugible a la memòria col·lectiva que ens fa ser, ens fa pertànyer i ens defineix. Ens lliga a una cadena que ve de molt lluny i que ens ajuda a projectar-nos individualment i col·lectivament en el futur. Per això els animo a perseverar en l'esforç necessari per rescatar i fixar definitivament la nostra memòria col·lectiva.

Per això, avui, dia de sant Vicenç, patró de Mollet i també patró dels xampanyers de la Xampanya francesa, permetin que aixequi una copa simbòlica i brindi amb tots vostès per la nostra memòria individual i col·lectiva.

I per un futur més pròsper, més just i més lliure.

Salut! I moltes gràcies.

Figura 1. Acte de presentació del número 29 de la revista *Notes*. D'esquerra a dreta: Oriol Fort, director del CEM; Miquel Planas, rector de la parròquia Sant Vicenç de Mollet del Vallès; Josep Monràs, alcalde de Mollet del Vallès, i Rafel Nadal, periodista i escriptor